

ФИРИДУН ЧӘЛИЛОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
МОРФОНОЛОҖИЈАСЫНДАН
ОЧЕРКЛӘР

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ
1985

АЗƏРБАЈЧАН ССР АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС ТƏЬСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
С. М. КИРОВ адына ГЫРМЫЗЫ ƏМƏК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ УНИВЕРСИТЕТИ

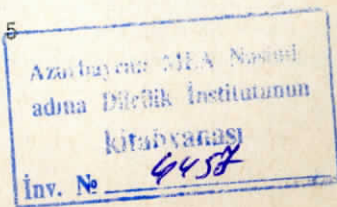
ФИРИДУН ЧƏЛИЛОВ

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
МОРФОНОЛОКИЈАСЫНДАН
ОЧЕРКЛƏР
(Вəсаит)

С. М. Киров адына Гырмазы Əмək
Бајрағы Орденли Азəрбајчан Дəвлət
Университетинин филологија факул-
тəсинин Елми Шурасынын тəрары илə
нəшр олдуур.

БАКЫ — 1985

Китабда Азәрбајчан дилинин морфонолокија мәсәләләри, морфонолокијанын дилин дикәр гатлары илә әлагәси, морфонолоки реконструксија үсуллары вә етимолоки ахтарыш јоллары шәри едилир.

Бурада Азәрбајчан дили илә јанашы, түрк дилләри материалы да морфонолоки тәһлилә чәлб олунмушдур.

Елми редактору: проф. *Тофиг Гачыев*,
ф. е. н. *Ајдын Мәмәдов*

Рәјчиләр: проф. *Гәсрәт Гәсәнов*,
дос. *Исмајыл Мәмәдов*,
ф. е. н. *Гара Мәшәдијев*

КИРИШ

Дилчилик елминин тарихинә баханда ајдын көрмәк олур ки, бу вә ја дикәр дөврдә дил ваһидләриндән бә'зисинә үс-түнлүк верилмиш, дикәр ваһидләрә исә икинчи дәрәмәли мәсәлә кими әһәмијјәт верилмәмишдир. Белә ән'әнә дилчилик мәктәбләринин методларында да өз әксини тапмышдыр. Она көрә дә дил ваһидләринин вә дилчилик бөлмәләринин бир гисми һәртәрәfli тәдгиг олунмуш, дикәр гисми исә арха плана кечирилмиш вә ја һеч өјрәнилмәмишдир. Белә «бәхти кәтир-мәјән» бөлмәләрдән бири дә морфонолокијадыр.

Дилчилик тарихиндә морфонолокијанын «гәрибә» тәлеји вардыр. Һинд-Авропа дилчилијинин атасы Панини өз грамматикасыны морфонолокија гәјдалары әсасында тәртиб етмишди (ОПИЛ, 1975. 78—91), Түрколокијанын атасы Маһмуд Кашғарлы да түрк дилләринин тәснифини верәркән, әсас бөлкү кими морфонолоки өлчүләрә әсасланмышды (ИЛУСВ, 1981, 137). Лакин морфонолокијаја олан бу еһтирам узун мүддәт унутулмуш, јалныз бизим әсрин әввәлләриндә јенидән хатырланмышдыр. Көрүндүјү кими, морфонолокија һәр мин илдән бир «дәбә» дүшмүшдүр.

Доғрудур, мүхтәлиф дилчилик әдәбијјатында, хусусилә етимолоки тәдгигатларда истәр-истәмәз морфонолокија мәсәләләри хатырланыр, лакин бунлар өтәри характер дашыјыр. Бунунла белә, морфонолокијаја аид һәр бир фактын изаһы, хусусилә кечән әсрдә формалашан тарихи-мүгајисәли дилчилијин топладығы материал вә «сәс дәјишмәләри» нәзәријјәси морфонолокија үчүн әсаслы база јарада билмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Бодуен де Куртене елә бу дөврдә морфонолокија мәсәләләринә диггәт јетирмиш вә һәтта Һинд-авропа дилләри илә туран дилләри арасындақы морфонолоки фәргги дә мүәјјәнләшдирмишдир (Бодуэн де Куртене 1876).

Морфонолокијанын ајрыча дилчилик бөлмәси кими танынмасы исә Н. С. Трубетскојун ады илә бағлыдыр. О илк дәфә оларағ, морфонолокијаны хусуси бөлмә кими ајырмыш,

онун мэгсэд вэ вэзифэлэрини мүүжэнлэшдирмиш вэ бу саһа-дэ бир нечэ тэдгигат иши дэ јазмышдыр (Трубецкой 1929-1931; 1934 вэ с.). Лакин онун мүүжэнлэшдирдији өлчүлөр сонракы тэдгигатчылар тәрәфиндән каһ тәгдир, каһ да тәнгид олуишудур. Хүсусилә, «морфонем» термини вэ онун билдирдији анлајыш барәдә дабан-дабана зидд фикирләр јаранмышдыр. Морфонолокијанын объекти вэ тәһлил методу кечән бу јарым әср мүддәтиндә дәгигләшмәк әвезинә, даһа да долашмышдыр, чүнки бу саһәдәки тэдгигатлар «ким нечә баша дүшүр» принципи илә апарылмышдыр. Бунунла белә, сон ијирми илдә славјан дилләринини морфонолокијасына аид хејли тэдгигат иши оргаја чыхмышдыр. Бу тэдгигатларда морфоноложи ахтарышларын јөнү мүхтәлиф олса да, мөгсәд фоноложи васитәләрини морфоложи функцијасыны тәсвир етмәк олмушдур.

Морфемләрин дүзүмү, әлагәси, функцијасы, грамматик семантикасы, сөздәјишмә вэ сөзјаратма парадигмасы, үмумијјәтлә, дилин морфемикасы бүтөвлүкдә *морфолокијада* морфемләрин сәс тәркиби, неча структурасы, морфемика дүзүмүндәки нечаланма, сәс дәјишмәләри, фонетик һадисәләр вэ бунларын грамматик семантикаја мүнәсибәти *морфонолокијада* өјрәнилир. Демәли, дилин морфолокијасыны тәшкил едән, морфоложи системи јарадан һүчәјрәләр (морфемләр) вэ онларын грамматик мәнасы вэ функцијасы морфолокијанын, һәмин һүчәјрәләрини кимјәви (фонетик) тәркиби вэ реаксијасы (сәс дәјишмәләри) исә морфонолокијанын тэдгигат объектидир.

Морфемикадакы фонотактика, нечаланма, вурғу, аһәнк гануну, нитг ахынында морфемләрини сәс дәјишмәләри, фонетик һадисәләр вэ бунларын дилдә јаратдығы морфоноложи нормалар морфонолокијанын өјрәндији мәсәләләрдир. Морфемләрини јаранма вэ трансформација јоллары да морфоноложи реконструкција вэ етимолокија илә тәдгиг олунур.

Морфоноложи тэдгигатда тәһлил методу ахтарышын мөгсәдиндән асылы олараг сечилир. Мәсәлән, мұасир дилин морфонолокијасы синхрон планда тәсвири јолла, дил тарихи морфонолокијасы диахроник аспектдә мұгајисәли јолла апарыла биләр. Ону да гејд едәк ки, Азәрбајчан дили морфонолокијасы үзәриндә апарылан тэдгигат иши јеничә башландығы үчүн һәләлик индуктив метода үстүнлүк вермәк лазым кәлир.

Азәрбајчан дили морфонолокијасынын һәртәрәfli тәсвири үчүн әлимиздә бу дилин әкс сөзлүјү, сөзјаратма вэ грамматик лүғәти олмалыдыр. Она көрә дә һәмин сөзлүк вэ лүғәтләрини тәртиб принципини көстәрән кичик нүмунәләрини

бурада верилмәси бу саһәдә апарылачаг ишләрини јөнүнү мүүжәнлэшдирмәк мөгсәди дашыјыр.

Морфоноложи тэдгигата мұасир әдәби дил илә јанашы, јазылы абидәләрини дили, данышыг дили, диалект вэ фольклор материалы чәлб олунур. Тэдгигатын тәләбиндән, мөгсәдиндән асылы олараг, јахын вэ узаг гоһум дилләрини вэ һәтта дикәр типолокијалы дилләрини материалындан да истифадә олунур. Бу аспектдә апарылан морфоноложи тэдгигат дилин грамматик гурулушундакы тарихи инкишафы илзәмәк үчүн, етимоложи лүғәтин һазырланмасында, халгын этногенезиндә иштирак едән тајфаларын дили вэ онларын контактда олдуглары дикәр этносларла гәдим дил әлагәләри барәдә тутарлы фактлар әлдә етмәјә имкаһ јарадыр.

Морфонолокија бахымындан апарылан реконструкцијалар көстәрир ки, инди мұкәммәл сәс гурулушуна вэ чилаланмыш морфоложи системә малик олан Азәрбајчан дили белә тәкмилләшмә мәрһәләсинә чатмаг үчүн мүтләг узун тарихи инкишаф јолу кечмәли иди. Доғрудан да, морфоноложи јо-зумла үзә чыхан гәдим диалект фәргләри ($p \sim z, l \sim ш, д \sim j \sim ч \sim \emptyset$ вэ с.), ән гәдим (шумер, аккад, картвел вэ с.) вэ гәдим (славјан, ермәни, иран вэ с.) дил әлагәләри ајдын көстәрир ки, Азәрбајчан дилинини јајылдығы индики әразидә ерамыздан бир нечә мин ил габаг улу түрк дили формалашмышдыр. Һәтта бу дилдә данышан этносларын Гәрбә вә Шәргә ахыны вә мүхтәлиф дөврләрдә јени әламәтләрлә керигәјытмәсынын илзәри лај-лај Азәрбајчан дилинини морфонолокијасында әкс олунмушдур.

Түрк дилләринини морфонолокијасы саһәсиндә һәләлик өтәри гејдләрдән савајы бир иш көрүлмәмишдир. Бунун объектив сәбәбләриндән бири морфоноложи тәһлилин чәтинлији илә бағлыдыр. Морфонолокија мұтәхәссисләринини сөзләри илә десәк, «морфонолокијаны өјрәнмәк истәјән тэдгигатчыдан дилин һәм фоноложи, һәм дә морфоложи системинә дәриндән бәләд олма һазырлығы тәләб олунур» (Кубрякова, Панкрац, 1983, 6).

Јалныз сон илләрдә бәзи түрколожи әдәбијатда морфонолокијаја ајрыча јер верилмәси көрүнмәкдәдир (Тенишев 1976; Баскаков 1979; Золхоев 1980; Грамматика башкирского языка, 1981). Нисбәтән кениш мәлумат М. З. Зәкијевини морфонолокијаја аид јаздығы мөгәләдә вардыр ки, о да кечән ил ишыг үзү көрмүшдүр (Зәкиев 1984). Азәрбајчан дилчилијиндә дә сон илләр бәзи тэдгигатларда бу вә ја дикәр мүнәсибәтлә морфонолокија мәсәләләринә тохунулмушдур. Бу барәдә очеркләрини мүүжән бәлмәләриндә јери кәлдикчә мәлумат верилчәк.

Охучуларга тәғдим олуан бу «Очеркләр» морфонолокијанын аҗры-аҗры мәсәләләринә даир сон он илдә яздыгымыз мөгаләләр әсасында тәртиб олуимушдур (Чәлилов 1975: 1975а; 1982; 1982а; 1983а; 1983б). Нәмин мөгаләләр мүәҗҗән редактә, ихтисар вә алавәләр едилмәклә мөвзу бахымындан сыраланмышдыр.¹

Мүәллиф очеркләри редактә едән проф. Тофиг Начыјевин вә Азәрб. ССР ЕА Дилчилик институтунуи шөбә мүдири, баш елми ишчи Ајдын Мәммәдовун, очеркләрә рәј верән проф. Нәсрәт Нәсәновун, дос. Исмајыл Мәммәдовун вә Азәрб. ССР ЕА Дилчилик институтунун баш елми ишчиси Гара Мәшәдијевин зәһмәтини хусуси гејд едир вә бурада шәрһ олуан мәсәләләрә мүнәсибәтини билдирәи мütәхәссисләрә, мәнфи вә ја мүсбәт фикир сөйләјәчәкләриндән асылы олмајараг, әввәлчәдән өз миннәтдарлығыны билдирир.

¹ Әввәлчә морфонолокијанын дикәр дил гатлары илә әлағәсини әкә етдирән мөгаләләр, сонра исә морфоноложи реконструкция вә етимолокија мәсәләләринә аид бир нечә конкрет јувадан бәһс едән мөгаләләр аҗры-аҗры очеркләр шәклиндә верилмишдир. Она кәрә дә морфонолокијанын дикәр мәсәләләринә аид мөгаләләр (Чәлилов 1984; 1984а вә с.) бура дүшә билмәмишдир.

Мәтбәә имканлары нәзәрә алындыгындан очеркләрдә мүхтәлиф дилләрдән кәтирилән сөzlәр Азәрбајҗан дили графикасы илә верилдир.

1. МОРФОНОЛОКИЈАНЫН БАШГА ДИЛ ГАТЛАРЫ ВӘ ДИЛЧИЛИК БӨЛМӘЛӘРИ, ИЛӘ ӘЛАГӘСИ

Морфемләрин фонетик тәркибини, бу тәркибдәки сәс дәјишмәләрини вә нәмин дәјишмәләрини грамматик функција сыны өјрәнән морфонолокија дилчилијини бир сыра бөлмәләри илә бирбаша вә јахуд долајысы илә әлағәдә олур.

Дил тарихи грамматикасынын морфоноложи арашдырма-лара бөјүк еһтијачы вардыр. Белә ки, морфоноложи тәдҗатлар тарихи фонетика, тарихи морфонолокија вә тарихи диалектолокија үчүн әвәзсиз материал верир.

Морфоноложи өлчүләрлә мүәҗҗәнләшән изоглосларын аш-кара чыхарылмасы дилчилик чоғрафијасы вә етнолингвистика мәсәләләринин нәллиндә тутарлы факта чеврилдир. Мүгајисәли вә тарихи мугајисәли дилчилик бөлмәләри дә морфонолокија ишығы алтында апардыгы ахтарышда даһа кәрәкли фактлары үзә чыхара билдир.

Дилчилијин бу вә ја дикәр бөлмәсиндә олдуғу кими, морфонолокијада да мүәҗҗәнләшдирилән мәлүматлар тиположи бахымдан саф-чүрүк едилдир вә үмуми тиположи дилчиликдә бир сыра универсал ганунларын тапылмасына јардым едир. Ону да гејд едәк ки, индијәдәк тапылан белә ганунларын әкәсәријјәти мәһз морфоноложи өлчүләрә әсәсланыр.

Дилчилијин етимолокија саһәсини морфоноложи тәһлил-дән аҗры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Бу барәдә очеркин икинчи бөлмәсиндә аҗрыча данышылачаг. Бу бөлмәдә исә морфонолокијанын фонетика, морфонолокија, лексика, сөзјарадычылығы, орфоэпија вә орфографија илә әлағәси үзәриндә дајаначағыг. Лакин бу мәсәләләрин шәрһинә кечмәздән әввәл, морфоноложи гајдалар вә дилин гатлары барәдә, өтәри дә олса, мүәҗҗән мәлүмат әлдә етмәк лазымдыр ки, сонрақы језумларда фикир ајдынлығы олсун.

Морфоноложи өлчүләр, гајдалар, ганунлар

Дилин морфоноложи гурулушундақы дәјишмәләр мүәҗҗән гајдалара әсәсланыр. Тутаг ки, ики килләшән самит јанашы ишләнәндә биринчиси новлашыр, мәсәлән: *ачды* > *ашды*, *мәк-тәб* > *мәјтәб*, *вицдан* > *виждан* вә с. Новлашма һадисәсини әкс

етдирән бу фонетик дәјишмә морфонологжи гајда адланыр. Новлашма илә бағлы бир нечә морфонологжи гајда ола биләр. Мәсәлән, сөзәввәли мөвгедә (*бар > вар*), интервокалда (*әкәр > әјәр*), сөзсону мөвгедә (*бәк > бәј*) вә с. Көрүндүјү кими, новлашма илә бағлы мүхтәлиф морфонологжи гајдалар вардыр, лакин бу гајдаларын һамысында бир мејар—кипләшән самитин новлашмасы мүшаһидә олунур. Һәмин мејары морфонологжи өлчү алландырмағ олар. Демәли, ејни морфонологжи өлчү мүхтәлиф морфонологжи гајдаларда функция дашыја билир. Дилин морфем системиндәки дәјишмәләр морфонологжи өлчүләр дахилиндә баш верир. Јалһыз дилхаричи амилләрин тәсири илә јаранан аномалијалар белә өлчүләрдән кәнарда гала билир.

Дилдә морфонологжи дәјишмәләри тәнизмләјән өлчүләр бирдән-бирә јаранмыр, һәр өлчү дилин инкишаф јолунда бу вә ја дикәр мејлин, тенденсијанын норма һалына кечмәси илә формалашыр. Бу просес бәзән бир әср, бәзән дә мин илләр әрзиндә баша чатыр вә бу просесдә морфонологжи өлчү илә норма ејни инкишафын нәтичәси олуб, бири дикәрини шәртләндирир. Она көрә дә дилдә норма һалына дүшән һәр һансы бир морфемин изаһы морфонологжи өлчүләрлә даһа ајдын шәрһ олунур, чүнки һәмин норма морфонологжи өлчүјә ујғун шәкилдә формалашмышдыр.

Проф. А. Ахундов «Бир даһа грамматик нормалар һаггында» адлы мөгаләдә етмәјиниз ~ етмәјин, алырсыныз ~ алырсыз, јаза билмир ~ јазаммыр, јаза билмәди ~ јазамады паралелләриндәки икинчи тәрәфин артыг норма һалына кечдијини дәгиг мүшаһидә етмиш вә бу нормаларын јаранмасында гәнаәт ганунунун ролуну дүзкүн көстәрмишдир. (Ахундов, 1984). Бура јалһыз ону әләвә етмәк олар ки, бурадакы гәнаәт принципини өзү дә морфонологжи өлчүләр дахилиндәдир, јәни бурадакы сәсдүшүмү, ујушма вә вурғунчү маһијәти Азәрбајчан дилиндәки морфонологжи гајдалардан кәнара чыхмамышдыр.

Морфонологжи өлчүләр дилдә морфонологжи гајдаларын тәркибиндә јашајыр, гајдалар бир нөв өлчүләри реаллашдыран фактордур. Ејни морфонологжи гајда мүхтәлиф морфемләрдә систем характери алырса, ону морфонологжи ганун адландырмағ олар. Дилчилик елминин тарихиндә белә ганунларын мүәјјәнләшдирилмәси, даһа доғрусу, тапылмасы һәр дәфә ирәлијә атылмыш аддым кими гижмәтләндирилир вә чоғвахт ону тапанын ады илә адланыр. Мәсәлән, тәкчә вурғу илә бағлы бир нечә ганун тапылмышдыр: Керман дилләриндә вурғулу һечадан сонракы интервокал мөвгедә кипләшән кар самитин чинкилтләшмәси *Вернер гануну*, јуан дилиндәки үчһечалы сөздә дактил вәзнлә бағлы вурғунун ахырдан әввәлә

кечмәси *Уилер гануну*, аналожи вәзијәтин аттик диалектин дә сон һечанын гысалығындан асылы олмасы *Вандриес гануну* адланыр.

Белә ганунлара даһа чоғ Гинд-Авропа мугајисәли дилчилијиндә раст кәлмәк олур. Онлардан бир нечәсини хатырлајаг: *Бартолеме гануну* мүәјјәнләшдирир ки, нөфәсли самитләрдәки гајдаја ујғун оларағ, нөфәсли јарымчинкилтили самит кипләшән кар самитдән әввәл кәләндә карлашыр, мәсәлән; $gh + t = kt$. *Зибс гануну* мүәјјәнләшдирир ки, нөфәсли чинкилтили самит префиксал *s* самитиндән сонра нөфәсли кар самитә чеврилир, мәсәлән; $s + gh = skh$. Сонор сәсләрин дистрибусијасында өзүнү көстәрән бир тенденсијанын сәбәбини әввәлчә Е. Зиверс тапымыш, сонра исә Ф. Ечертон ону кенишләндиримиш вә дәгигләшдиришидир. Инди *Зиверс-Ечертон гануну* адланан һәмин морфонологжи гајдаја көрә, јанашы кәлән ики сонорун арасына саит артымы һәмин сонорлардан әввәл ишләнән сәслә бағлыдыр. Мәсәлән, гыса саитдән сонра *dy* бирләшмәси мүһафизә олунур **edyo*, узун саитдән вә саитдән сонра исә һәмин бирләшмә позулур, арасына саит артырылыр **edyo*, **gdyo* вә с.

Бир дил вә јахуд дил аиләси үчүн тапылан морфонологжи ганун бәзән универсал характер дашыјыр. Универсал маһијәтли ганунлардан үмуми дилчиликдә кениш истифадә олунур. Она көрә дә Азәрбајчан дилини морфонологжи дәјишмәләрини белә ганунлар ишығында да арамағ методоложи бахымдан гүсурлу сајылмамалыдыр. Мәсәлән, *А. Шифнер гануну* анлаутла ауслаутун бир-бириндән асылылығы, бири дикәрини шәртләндирмәси гајдасына әсасланыр. Азәрбајчан дилиндәки *бән > мән*, *бин > мин* дәјишмәләри һәмин ганунла ачылыр, јәни ауслаутдакы бурун самити анлаутдакы самити өзүнә ујғунлашдырмышдыр.

Азәрбајчан дили морфонолокијасынын тәдгиги көстәрир ки, бу дилдә чоғлу морфонологжи гајда вә ганунлар вардыр. Бу дилдә тәкчә сәсдүшүмү илә бағлы ијирмидән артыг гајда мүшаһидә олунур. Јалһыз дар саитин дүшмәсини әкс етдирән бир нечә гајданы нәзәрдән кечирәк:

Гајда 1. Икинчи һечасы сонор вә новлу-чинкилтили (ј, н, л, р, ғ, з) самитләрдән вә дар саитдән ибарәт олан СҮ-СҮС гурулушлу исимләрә мәнсубијәт шәкилчиси гошуланда һәмин һечанын саити дүшүр:

бағыр—бағрым, бағрымыз, бағрын, бағрыныз, бағры бојун—бојнум, бојнуmuz, бојнун, бојнууз, бојну вә с.

Бу морфонологжи гајда парадигмасына кирән *бејин*, *бурун гарын*, *гајын*, *гојун*, *чијин*. *көнүл* сөзләринә *-ы*, *-ын* мәнсубијәт шәкилчиләри илә ејни фонетик тәркибә малик олан *-ы*,

-ын тәсирлик вә иҗәлик һал шәкилчиләри гошулдугда сәс-дүшүмү олмур. Бу факт бир даһа көстәрир ки, гаршымызда фонетик һадисә деҗил, морфоноложии һадисәдир.

Бу гәјданын формалашмасы үчүн морфоноложии өлчүләр дә имкан јаратмышдыр. Белә ки, вурғусуну итирән сайтин редуксијаја уграмасы өлчүсү бурада вурғунун сон һечаја кеч-мәсиндә, мүмкүн сәсбирләшмәләри өлчүсү исә сайт дүшәндән сонра алынан -ғр-, -јн-, -рн-, -нл- бирләшмәләриндә әкс олун-мушдур.

Бу гәјда түрк дилләриндә дә кениш јајылдығы үчүн ону морфоноложии ганун һесаб етмәк олар. Мәсәлән, *бурун* сөзүнүн III шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнән формасы түрк дилләриндә белә ишләнир: Азәрбајчан, түрк, түрк-мән, гарагалпаг, крым-татар дилләриндә *бурун*, хакас дилиндә *пурны*, гырғыз дилиндә *мурду*, өзбәк дилиндә *бурни*, јакут дилиндә *мунна* вә с. Марағлыдыр ки, гагауз дилиндә *бурун* формасы артыг «бурун» мәнасында ишләнир вә бурадакы мәнсубијјәт категоријасынын морфеми асемантик морфемә чеврилдијиндән һәммин формаја јени мәнсубијјәт шәкилчиси вә дикәр шәкилчиләр гошула билир, мәсәлән; *бурунсу*, *бурунулу* вә с. Гагауз дилиндә аналожии вәзијјәт бу парадигмаја кирән дикәр сөзләрдә дә өзүнү көстәрир.

Гәјда 2. Икинчи һечасы сонор вә новлу-чинкилтили сәнтләрдән (ј, л, н, р, г, з) вә дар сәнтдән ибарәт олан Ү-СҮС гурулушлу сөзләрә Ү вә ҮС тәркибли шәкилчи гошулдугда һәммин икинчи һечадакы сайт дүшүр. Адлара мәнсубијјәт вә фе'л шәкилчиси, -р илә битән фе'лләрә исә аддүзәлдән шәкилчи гошуланда һәммин һадисәнин шаһиди олуруг:

ағыл-ағлым, ағлын, ағлы дәјишмәсинә *оғул, алын, ојун, ағыз, уғур* кими сөзләр дахилдир, *ајыр-ајры* дәјишмәсинә исә *әјри, оғру, ағры* кими сөзләр аиддир.

Гәјда 3. Тәркибиндә тәсирли фе'л дүзәлдән *-ыр* шәкилчиси олан фе'лләрә *-ыл* шәкилчиси гошулдугда биринчи шәкилчинин дар сайти дүшүр, јени *-ырыл* говушмасы *-рыл* формасыны алып:

говур+ул > говрул дәјишмәсинә *јоғур, совур, сијир, сыјыр, чевир, девир, гывыр* кими сөзләр дахил олур.

Азәрбајчан дилиндәки белә морфоноложии гәјдаларын изаһы, әлбәттә, бир-ики чүмлә илә там ачылмыр, вәсәнтин һәчмини нәзәрә алып јалныз белә гәјдаларын мөвчуд олмасыны јада салдыг. Ону да гејд едәк ки, бу очеркләрдә мүхтәлиф морфоноложии гәјдалардан дәнә-дәнә истифадә олунур.

Морфоноложии өлчүләр, гәјдалар о вахт ганун кими гәјмәтләндирилир ки, онларын фәалијјәт даирәси мүхтәлиф морфемләри әһәтә етсин. Белә ганунларын мүәјјәнләшдирил-мәсинин әһәмијјәти барәдә Р. Јакобсон јазыр: «Үмумијјәтлә, Граммон кими, мән дә белә һесаб едирәм ки, һеч бир ганунун олмамасынданса, дүзәлишә еһтијачы олан ганунун тапылмасы даһа јахшыдыр» (Јакобсон 1963, 100—101).

Дилин гатлары вә дилчилијин бөлмәләри

Дилин систем характери мә'лумдур вә бу да мә'лумдур ки, һәр һансы бир системи тәшкил едән ваһидләр бир-бирилә әлагәдә олур. Бу ајдын мәнтигә көрә дил системинин тәркибиндәки ваһидләрин дә бир-бирилә әлагәси олмалыдыр.

Мүхтәлиф дил ваһидләринин арасындакы әлагәси ајдын көрмәк үчүн илк нөвбәдә ән'әнәви бахыш бучағыны дәјиш-мәк лазым кәлир. Дилин структурасында тәдгигат объекти кими көтүрүлмүш һәр һансы бир элемент мүхтәлиф бахыш бучағындан тәһлил олуна билир вә һәр бучагдан һәммин элементин јалныз бир-ики әләмәти көрүнүр. Она көрә дә тәдгиг олуна объектин даһа характерик чәһәтләрини мүәјјән-ләшдирмәк үчүн бахыш бучағыны елә сечмәк лазымдыр ки, оптимал мә'лумат алмаға имкан јарансын. Мәсәлән, фонем илә морфемин гаршылыгы әлагәси нә фонетикада, нә дә морфолокијада там ачылмыр, лакин бахыш бучағыны морфонолокијаја чевирәндә, јени морфоноложии тәһлилә әсасла-нанда һәммин әлагәләриң бир сыра ганунаујгунлуғлары орта-ја чыхыр.

Дилин мүхтәлиф ваһидләри арасындакы әлагә онларын дахил олдуғу гатларын (јарусларын) арасындакы мүнәсибәт-лә сых бағлыдыр. Бәллидир ки, дилин бир-бириндән фәрглән-нән фонем, морфем, лексем, сөз бирләшмәси вә чүмлә кими әсас ваһидләри вар вә һәммин ваһидләрин һәрәси дилин бир гатына аиддир:

фонем	морфем	лексем	сөз бирләш- мәси	чүмлә

Дил системиндәки бу бешпилләли гатлар арасында ије-рархик (пилләвари) әлагә вардыр: ашағы гатын ваһиди өзүн-дән бир пиллә јухары гатын ваһидини тәшкил едән конструк-тив элементдир, јени јухары гат ваһиди өзүндән ашағы га-

тын ваһидләринә бөлүнә билир. Башга чүр десәк, морфем фонемләрден, лексем морфемләрден, сөз бирләшмәси лексемләрден, чүмлә сөз бирләшмәләриндән тәшкил олунур.

Дил системиндәки ваһидләр бир-бирилә тәкчә ијерархик мүнәсибәтдә дејил, һәм дә синтагматик вә парадигматик мүнәсибәтдә олур. Синтагматик вә парадигматик мүнәсибәт ејни гат дахилиндәки ваһидләр арасында, ијерархик мүнәсибәт исә гоншу гатларын ваһидләри арасында өзүнү көстәрир. Она көрә дә гатлар арасындакы әләгәдән данышанда бу сон мүнәсибәт нәзәрдә тутулур.

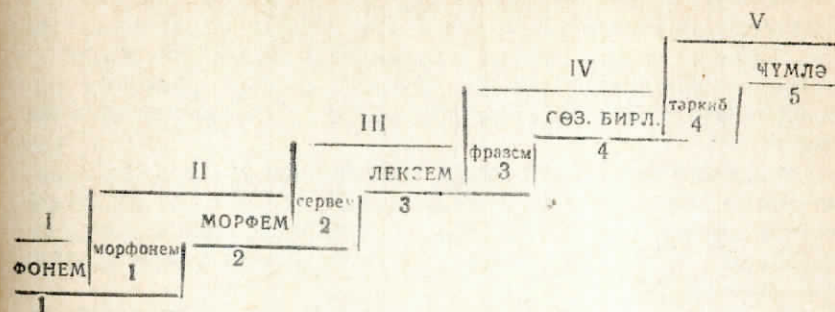
Дилин коммуникатив функцијасында һәр гатын ваһиди үзәринә мүүјјән јүк дүшүр. Лингвистик тәһлил вахты һәмин јүкүн нәдән ибарәт олдуғуну тәјин етмәк о гәдәр дә чәтин олмур, чүнки әсас гатын ваһиди һәм формасына, һәм дә функцијасына көрә ајдын сечилир.

Лакин дил системиндә јухарыда садаланан әсас гатлардан башга, гатларарасы ваһидләр дә вардыр. Кечид мөвгедә јерләшән гатларарасы ваһидләрин лингвистик тәһлили һәмишә мубаһисәли олмушдур вә бу мубаһисәләрин чоху методоложи гүсурла бағлы ортаја чыхмышдыр. Белә ки, гатларарасы ваһидин кечид мөвгеји нәзәрә алынмамыш вә онларын мүтләг әсас гатлардан биринә (ја ашағы гата, ја да јухары гата) аид олмасы фикри бир тәдгигатдан о бири тәдгигата өтүрүлмүшдүр. Она көрә дә гатларарасы ваһидләрин әсас маһијјәти ачылмамыш вә һәтта долашдырылмыш шәкилдә галмагдадыр.

Гатларарасы ваһидләрин әсас маһијјәти гатлар арасындакы әләгә илә ачылыр. Јәни бахыш бучағыны елә гурмаг лазымдыр ки, бүтүн гатларын ваһидләри арасындакы диалектик әләгәни мүшаһидә етмәк мүмкүн олсун. Онда көрмәк олур ки, гатларарасы ваһидләр формасына көрә јухары гата, функцијасына көрә исә ашағы гата аид ваһидләр кими чыхыш едир.

Морфонем, сервем, фразем вә тәркиб гатларарасы ваһидләрдир. Сервем (көмәкчи нитг һиссәси) формача лексемә, функцијасына көрә морфемә, фразем (сабит сөз бирләшмәләри) формача сөз бирләшмәсинә, функцијасына көрә лексемә, тәркиб (фе'ли тәркибләр) формача чүмләјә, функцијасына көрә сөз бирләшмәсинә ујғун кәлир. Гатларарасы ваһидләрин бу хүсусијјәти дил системиндәки инкишафла бағлыдыр. Онлар мүрәккәбдән садәјә инкишафын кечид мәрһәләләрини тәшкил едир вә она көрә дә ашағы гатын функцијасына кечсә дә, бир мүддәт јухары гатын формасыны мүнәфизә едир.

Дил системини тәшкил едән әсас гатларын вә гатларарасы лајларын сыраланмасыны белә тәсәввүр етмәк олар:

Рум рәгәмләрини форманын ишарәси, әрәб рәгәмләрини исә функцијанын ишарәси кими гәбул етсәк, гатлар вә гатларарасы ваһидләрин мүнәсибәтини, даһа доғрусу гатларарасы ваһидләрин маһијјәтини көстәрмиш оларыг.

Дилин әсас гатларыны өјрәнән дилчилик шөбәләри чохдан формалашмышдыр: фонетика фонемләри, морфолокија морфемләри, лексика лексемләри, синтаксис исә синтаксемләри (сөз бирләшмәләри вә чүмләләри) өјрәнир. Гатларарасы ваһидләр исә ән'әнәви олараг бу вә ја дикәр бөлмәдә өјрәнилир. Онлардан јалныз фраземләри өјрәнән бөлмә—фразоолокија ајрыла билмишдир. Сон вахтлар исә морфоолокија бөлмәси формалашмагдадыр.

Биз о фикирдән узағыг ки, дилин һәр гаты јалныз бир дилчилик бөлмәсиндә өјрәнилмәлидир. Әксинә, дил гатлары арасындакы әләгә көстәрир ки, мәһз бу әләгә дилчилик бөлмәләри арасында да олмалыдыр. Лакин һәр гатын вә гатларарасы ваһидләрин өзүнүн хүсуси бөлмәси олмалыдыр ки, бөлмәләр арасындакы әләгәдән сәһбәт кетсин.

Гатларарасы ваһидләрин әсас хүсусијјәти онларын кечид мөвгедә дурмасы вә формача јухары гата, функцијача ашағы гата аид олмасыдыр. Бу ганунаујғунлуг тәркиб, фразем вә сервемләрдә ајдын көрүнүр. Мәсәлән, «китаб охумуш» фе'ли тәркиби формача чүмлә, функцијача сөз бирләшмәсидир, «дәмир ирадә» фраземи формача сөз бирләшмәси, функцијача лексемдир. Бу системә көрә, кәрәк бу вә ја дикәр морфонем дә формача морфемә, функцијача фонемә ујғун кәлсин. Бу өтәри гејдләр морфонем анлајышынын изаһында бизә лазым олачаг. Бу системдә бир мәсәләни дә нәзәр алмаг лазымдыр ки, тәркиб, фразем вә сервемин гоншулуғунда икитәрәфли (форма вә семантика) ишарә кими дилдә функција дашыјан

ваһидләр јерләшир, морфонем исә биртәрәфли (фонем) вә икитәрәфли (морфем) ишарә функцијасы дашыјан ваһидләр арасында јерләшмишдир.

Бизи мухтәлиф гатларын бир-бирилә әлагәси дејил, јалныз морфоолокија илә әлагәси олан гатлар марагландырыр, она көрә дә дикәр гатлар арасындакы мүнәсибәт үзәриндә дајанмаг фикриндә дејилик. Бурада јалныз фонетика илә морфолокијанын әлагәсинә аид өтәри гејдлә кифајәтләнәчә-јик.

Фонетика илә морфолокија арасындакы әләгә дилчиләрин нәзәрини даһа чох чәлб едиб вә елә бу әләгәјә аид ахтарышларда морфоолокијанын «бәхти кәтириб», чүнки морфоолокијанын бир сыра мәсәләләри мәнз һәмин тәдгигатларда үзә чыхыб.

Дилчиликдә јалныз сәсләрин акустик вә физиоложи маһијәтини өјрәнә билән бөлмә кими фонетика грамматикаја јахын бурахылмамышдыр. Кечән әсрин сонунда Бодуен де Куртене илк дәфә фонетика илә морфолокија арасындакы бузу сындырды вә о вахтдан бу ики гат арасындакы әләгәјә даир хејли тәдгигат иши јазылды.¹ Азәрбајчан дилчилијиндә исә бу мөвзуда илк мәгаләни Ајдын Мәммәдов јазды (Мәммәдов 1972. 12—16).

1. МОРФОЛОКИЈАНЫН ФОНЕТИКА ИЛӘ ӘЛАГӘСИ

Морфоолокија дилчилијин бир бөлмәси кими ајрылма-сына, даһа доғрусу, танымасына көрә фонетикаја «борчлу-дур». Белә ки, әсримизин әввәлләриндә дәбә дүшән фоноложи тәдгигатлар дилчилијә бир сыра дегигәлчүләр кәтирди вә һәмин өлчүләр ашағы гат ваһидләри үзәриндә дәфәләрдә сынанлы. Көркәмли фонолог Н. С. Трубетској исә бу сынагларда нәјинсә чатмадығыны тәдгигатчы фәһми илә сезди вә һәмин сынагларда бахыш бучағыны дәјишдирмәклә мүүјјәнләшдирди ки, дилин ашағы гатында елә фактлар вар ки, онлар нә фонетикада, нә дә морфолокијада ачылмыр, чүнки бу фактлар фонетикадан јухарыда, морфолокијадан исә ашағыда јерләшир. Бу тапынты гатларарасы бөлмәнин мөвчуд ол-масы фикринә кәтириб чыхарды вә Н. С. Трубетској һәмин бөлмәнин адыны гојду; әввәлчә морфофоолокија, сонра ихтисар формасында морфоолокија адландырды.

Доғрудан да, дилин системиндә елә сегмент вә суперсегмент ваһидләр вар ки, онлар фонетик фактор олса да, грамматик маһијәт дашыјыр вә һәмин ваһидләрин фонетикада

¹ Һәмин тәдгигат ишләринин ады сонда верилмиш әдәбијат сјаһы-сында көстәрилмишдир.

өјрәнилмәси онларын грамматик функцијасыны там ача бил-мир. Мәсәлән, һечаланма, вурғу, аһәнк гануну, фонотактика, фонетик һадисә вә ганунлар дилин инкишафы фонунда, диа-хроник аспектдә нәзәрдән кечириләндә онларын морфоложи дәјишмәләрдәки ролу, грамматик семантикадакы функција-сы даһа ајдын ачылыр.

Вурғу. Азәрбајчан дилиндә вурғу морфооложи бахым-дан өјрәнилмәсә дә, онун морфооложи маһијәти барәдә мүүјјән гејдләрә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, Ш. Абдуллајев сөз вурғусу үзәриндә експериментал т-һ.ил апарса да, сөзүн сечилмәсинин, даһа доғрусу, танымасынын вурғу илә формалашмасыны, сөзүн мә'на вә сәрһәдинин вурғу илә мүүјјән-ләшмәсини мушаһидә етмишдир (Абдуллаев 1964, 10). Тә'ји-ни сөз бирләшмәләриндә вурғунун маһијәти барәдә тәдги-гат иши јазан Ә. Баширова гејд едир ки, белә бирләшмәлә-рин бир гисми илә мүрәккәб сөз арасындакы семантик фәрг

вурғу илә мүүјјәнләшир, мәсәлән: *бош габ—бошгаб* (Баширова 1969. 27).

Илк дәфә түрк дилләриндә кеминатлашма һадисәсинин грамматик семантика дашымасыны, кеминатларын грамматик көстәричи олмасыны мүүјјәнләшдирән Т. Гачыјев кеминатларын експрессив чаларлы тәләффүзлә формалашдығыны гејд етмишдир (Гаджиев 1971. 26—27). Доғрудан да, емфатик вурғу алтына дүшән еквиз самитләрин грамматик функција-сы морфооложи һадисәдир.

Азәрбајчан дилиндә садалама интонасијасы илә дејилән бә'зи сөзләрдәки семантик чалар дәјишмәси вурғунун әввәлә кечмәси илә реаллашыр ки, бу да морфооложи һадисәдир. Суал әвәзликләриндә исә вурғунун әввәлдә олмасы һәмин сөзләрин морфооложи хүсусијәти кими нәзәри чәлб едир.

Гагауз дилиндә һәтта гејри-мүүјјән әвәзликләрдә вурғунун дәјишмәси семантик дәјишмә парадигмасы јаратмышдыр. Мәсәлән,

бириси («бири, бириси»)

бириси («һеч ким, һеч бири»)

бирери («бирликдә, һараса»)

бирери («һеч јердә, һеч һара»)

бирердә («бирликдә»)

бирердә («һеч јердә») вә с.

Вурғунун јеринә көрә сөзүн тәркибиндә баш верән дәјиш-мәләр морфоолокијанын бирбаша тәдгигат объектидир. Түрк

дилләринин гәдим дөврүндә вурғунун јери илә бағлы сәс дә-
јишмәләри морфоложи гурулушун сонраки инкишафыны
шәртләндирирән васитәләрдән бири олмушдур.

Бир сыра морфоложи ганунлар мәһз вурғу илә мүәјјән-
ләшдирилир. Вернер гануну, Уилер гануну, Вандриес гануну
вә с. вурғу илә бағлы тапылмышдыр.

Азәрбајчан дилиндә вурғунун сөзүн сонуна доғру һәр-
кәти вурғуәввәли морфемләрин зәиф мөвгәјә дүшмәсинә, бу-
нунла да һәмни морфемләрин һәм семантик сыхылмасына,
һәм дә редуксијаја уграмасына шәраит јарадыр. Бундан баш-
га, сөзүн сон һечасынын вурғулу олмасы морфоложи өлчү
кими формалашдығындан алынма сөзләрин дә бир гисми
һәмни өлчүјә салыныр. Чохһечалы алынмаларда бу просес
өзүнү даһа чох көстәрир. Белә ки, алынма сөзүн вурғусу ор-
гада оlanda вурғулу һеча сөзүн сонлуғу кими сахланыр, сон-
раки һиссәләр редуксија олунур вә ја атылыр, мәсәлән:

программа—програм. Дејиләнләри нәзәрә алмалан, бир сы-
ра сөзләрдә көк вә шәкилчи сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәк,
сөзүн тәркибиндәки дәјишмәләрин әсл сәбәбини ачмағ чәтин
олур.

Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләрин вурғу гәбул едиб-ет-
мәмәси дә морфоложи гәјдадыр, чүнки вурғунун дәјишмә-
си илә морфемин функцијасы дәјишир. Бу, адәтән, омоним
шәкилчиләрдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, *гаралама—гаралама.*

чәкмә—чәкмә. галынча—галынча вә с.

Үмумијјәтлә, омонимләрин дилдә вә нитгдә диференсиал-
ляшмасы чох вахт вурғуја әсәсланыр вә вурғунун һәмни функ-
сијасы морфоложи маһијјәт дашыјыр. Ашағыдакы исимлә-
рин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнмәси морфоложи һа-
дисәдир:

димдик—димдик

алма—алма

бары—бары

Вурғунун бу морфоложи өлчүсү алынма сөзләрдә дә
өзүнү көстәрир. Хүсусилә, бәзи алынмаларын сифәт вари-
антында вурғунун сон һечада мөһкәмләнмәси ону көстәрир
ки, дилдә бу тип алынмаларын өзләшмә просеси кедир вә
һәмни просесдә әсәс јүкү морфоложи өлчү дашыјыр:

академик—академик

кенәтик—кенәтик

лирик—лирик

Вурғунун омонимләри диференсиаллашдыран вәзифәси
башга дилләрдә дә вардыр. Мәсәлән, рус дилиндә *замок—*
замок, мука—мука, полки—полки вә с. бу кими фактлар чо-
дур. Һәтта «Рус дилинин морфоложи лүғәти» үчүн тәртиб
олунан пројектләрдә сәс әвәзләнмәләри илә бәрабәр, вурғу
да өн плана чәкилир (Редькин, Сахаров, 1977). Испан дилин-
дә исә ејни сөз-форма вурғу дәјишмәси илә Һәтта үч мүхтә-
лиф грамматик мәзмун кәсб едә билир, мәсәлән; *термино*
(«мүддәт, сон»), *термино* («гуртарырам»), *термино* («гурта-
рыр»).

Һеча вә һечаланма. Азәрбајчан дилиндә сөзүн һеча гуру-
лушуну вә бу гурулушун нитг ахынындакы вәзијјәтини өјрән-
мәклә көк вә шәкилчи морфемләрин күчлү вә зәиф мөвгәји-
ни мүәјјәнләшдирмәк олур. Һечаланма фонетик фактор олса
да, дилин тәкамүлүндә, хүсусилә, морфемләрин сәс тәркиби-
нин тәнзимләнмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Морфоложијаја анд арашдырмаларда һеча вә һечалан-
ма мәсәләси гојулмур. Һалбуки дилин архитектоникасында
мөһкәм ганунаујғунлуғлары олан бу фонетик ваһиди вә фо-
нетик просеси өјрәнмәдән дилдәки морфоложи тәкамүлү
изләмәк мүмкүн олмур. Көк вә флектив дилләрә һисбәтән аг-
глютинатив гурулушлу дилләрдә һечаланма формалашмыш
өлчүләрә маликдир.

Илкин мүнәһидәләр көстәрир ки, мүасир Азәрбајчан ди-
линдә ишләнән 13 һеча моделиндән јалныз 6-сы өз сөзләри-
мизә анддир: *Ү, ҮС, ҮСС, СҮ, СҮС, СҮСС.* Галанлары исә
алынма моделләрдир: *ССҮ, ССҮС, СССҮС, ҮССС, ССҮСС,*
ССҮССС, СССҮССС. Әкәр рус дилиндә 18, инкилис дилин-
дә 19 һеча моделинин олдуғуну нәзәрә алсағ, онда бу дил-
ләрин архитектоникасында һечаланманын пәракәндәлији вә
онун морфоложија үчүн о гәдәр дә әһәмијјәтли олмадығы
әјдынлашар. Лакин Азәрбајчан дилиндә һеча моделләринин
азлығы һечаланма просесинин мүәјјән өлчүләр чәрчивәсиндә
кәтмәсини шәртләндирир ки, бу да һечаланманын мөһкәм
ганунларыны формалашдырыр.

Азәрбајчанлыларын нитгиндә һечаланма ән чох *СҮ* вә
СҮС моделләри үзрә кедир. Нитг ахынында һеча моделлә-
ринин ишләнмә тезлијинә нәзәр салсағ, көрәрик ки, ән чох
СҮ модели, сонра *СҮС* модели, даһа сонра *Ү* вә *ҮС* модел-
ләри ишләнир, дикәр моделләр исә аз ишләнир. Чохишләнән
моделләр чоһһечалы сөзүн сонуна доғру даһа да активлә-
шир, сөзүн бешинчи һечасында о јана *СҮ* вә *СҮС* һечала-
рындан башга, дикәр моделләрә јол верилмир (Чәлилов

Azərbaycan İMCA Bölməsi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası
İnv. № 4458

1983, 74-чү сәһифədə верилмиш чәдвәл Азәрбајчан дилиндәки һечаланма өлчүләрини әкс етдирир).

Морфонолокија үчүн даһа чох һечаланма просесиндә көк вә шәкилчи морфемләрин сәрһәдинин позулмасы факты ма-рағлыдыр. Мәсәлән,

YC + YC = Y - CYC	YCC + YC = YC - CYC	CYCC + Y = CYC - CY
ип + ин	и — пин	әмр + ин
ас + ын	а — сын	әм — рин
ат + ыр	а — тыр	үст + ун
		үс — тун
		әрк + ин
		әр — кин
		кәнд + ә
		кәи — дә
		бәрк + н
		бәр — ки
		дәрд + ү
		дәр — дү
CYCC + YC = CYC - CYC	CYC + Y = CY - CY	CYC + YC = CY - CYC
көнч + ин	кәп — чин	даш + ы
вахт + ын	вах — тын	да — шы
дәрд + үн	дәр — дүн	вур + уш
		ву — руш
		сүр + ү
		сү — ру
		гач + ан
		га — пан
		чәк + и
		чә — ки
		јаш + ыл
		ја — шыл

Көрүндүјү кими, биринчи тәрәфдәки көк вә шәкилчиләрин һеча модели икинчи тәрәfdә көстәрилән һечаланмадә дәјишмишдир, јәни һечаланма морфем сәрһәдини позмушдур. Она көрә дә морфонолокија өз тәдгигат объекти олан морфемләрин сәс тәркибини өјрәндији һалда, онларын нитг ахынындакы вәзијјәтинә биканә гала билмәз. Чүнки нитг ахынында морфемләрин һеча гурулушу дәјишдијиндән вә бу көмијјәт дәјишмәси заман кечдикчә кејфијјәт дәјишмәсинә чеврилә билдијиндән һечаланма ганунларындан истифадә едәрәк дилин морфоноложи тәшәккүлүнү, сөзләрин илкин һеча структурасыны, шәкилчиләрин илкин формасыны бәрпа етмәк имканы әлдә олунур.

Дилин тарихи икнишафында тәкһечалы сөзләр даһа да-вамлы олур, ики вә даһа артыг һечалы сөзләрдә исә дәјиш-мә мејли күчләнир. Тәкһечалы сөзләр јалныз сөздәјишмә вә сөздүзәлтмә парадигмасына кирәндә мүәјјән дәјишмәләрә мәр-руз галыр.

Һеча типләри аз олан дилләрдә, мәсәлән, чәнуби-шәрги Асија дилләриндә, чин дилиндә грамматик семантикалары фәргләндирмәк үчүн тондан истифадә олунур, чүнки һәмин дилләрдә һеча моделләри түрк дилләриндә олдуғу кими һечаланма өлчүләри јарада билмир.

Нитг ахынында ејни моделли һеча јығымы мүәјјән чәтин-лик тәрәдир. Бу мәсәләни нәзәрә алан көркәмли компарати-вист Б. А. Серебренников мүхтәлиф дилләрдән ачыг һеча јығымынын арадан галдырылмасы мејлини әкс етдирән хеј-ли мисал кәтирмишдир (Серебренников 1974, 116).

Аһәнк гануну. Һәлә кечән әсрин сонунда Бодуен де Кур-тене сөзүн формалашма әламәтләриндән данышаркән көс-тәрмишдир ки, морфем говушмаларынын сөз чеврилмәси һинд-авропа дилләриндә вурғу илә, «туран» дилләриндә исә аһәнк гануну илә јараныр (Бодуэн де Куртене 1876, 323).

Морфонолокија фәннинин баниси Н. С. Трубеткој да илтисаги дилләрин аһәнк ганунуну морфоноложи өлчү илә гиж-мәтләндирмишдир. Проф. А. А. Реформатски исә аһәнк га-нуну илә морфонолокија арасындакы әлагә үзәриндә марағ-лы мүшаһидәләр апармыш (Реформатский 1955, 102—105). тәләбәси В. А. Виноградова һәмин мөвзуда намизәдлик иши јаздырмыш (Виноградов 1966) вә өзү дә сонралар дәфәләрлә бу мөвзу үзәринә гајытмышдыр (Реформатский, 1966; 1975; 1979).

Түрк дилләринин илтисаги гурулушу аһәнк гануну үчүн кениш имкан ачмышдыр, она көрә дә сөзүн морфоноложи структурунда аһәнк гануну апарычы гүввәјә чеврилмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, түрк дилләриндә сөзләр аһәнк гануну бахымындан оппозиција тәшкил едир. Тәкчә бу факт кифа-јәтдир ки, аһәнк гануну морфоноложи өлчү кими морфоно-локијада өјрәнилмәк һүгуғу алсын.

Проф. Б. Чобанзадәнин аһәнк гануну мөвзусунда јаздығы докторлуг диссертасијасы тәәссүф ки, әлдә јохдур. Лакин онун мүхтәлиф мәгаләләриндә аһәнк гануну барәдә өтәрә гејдләри көстәрир ки, о, аһәнк гануну аңлајышыны дар мә-нада көтүрмәмишдир вә дилин тиположи гурулушунда онун ролуну дүзкүн гижмәтләндирмишдир. Аһәнк ганунуну Азәр-бајчан дилини диалект вә шивәләриндә тәдгиг едән Е. Әзи-зов бу ганунун фоно-морфоложи маһијјәтини дәгиг мүшаһи-дә етмишдир. О гејд едир ки, дилин сөзјаратма вә сөздәјиш-мә структурунда апарычы фоно-морфоложи принцип аһәнк гануну илә формалашыр (Азизов 1974, 4—5).

«Агглютиватив дилләрин фонолокијасы вә морфонолоки-јасы» адлы китабын мүәллифи В. И. Золхојев дә өз консе-псијасыны фонемләрин дистрибуцијасы илә јанашы, аһәнк гануну үзәриндә гурмаға чалышмышдыр. Бир-ики монгол вә түрк дили материалыны синхрон аспектдә тәһлил едән тәд-гигатчы морфонолокија мәсәләләринин әсл маһијјәтини ач-магдан узаг олса да, һәр һалда аһәнк ганунуну морфоноло-кијанын объекти кими көтүрмәкдә һағлыдыр (Золхоев 1980).

Көрүндүјү кими, аһәнк ганунунун морфоноложи функси-ја данымасы мүхтәлиф алимләрин нәзәрини чәлб етмишдир. Лакин бу функцијанын бир чох инчәликләри һәлә ачылма-мышдыр.

Аһәнк ганунунун морфоноложи маһијјәти шәкилчи алло-морфларын тәрәмәсиндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр ки, бу барәдә түрколожи әдәбијјатда истәнилән гәдәр мәлүмат вар-дыр. Бу просесдә илкин морфемин фонетик тәркиби она го-шулан морфемин фонетик тәркибини шәртләндирир, јәни бу-рада ирәли һәрәкәт едән ујушма өзүнү көстәрир. Лакин нә-

зәрә алмаг лазымдыр ки, аһәнк гануну керижә һәрәкәт едән ујушма шәклиндә дә мөвчуддур. Бу һалда сонра кәлән морфем әввәлки морфемин сон саитини өз аһәнкинә ујгунлашдырыр. Мәсәлән, *дүнја—дүнјәви, кимја—кимјәви, бу күч—бүјүн/бөјүн, бу илә—белә* вә с.

Азәрбајчан дилчилијиндә аһәнк гануну даһа кениш мәһнада көтүрүлүр: саитләр ујушмасы, саитләрлә саитләрин ујушмасы, саитләр ујушмасы (Дәмирчизадә 1972, 128). Бу принцип аһәнк ганунунун даһа бир сыра морфоноложу хүсусијәтләрини ачмаға имкан јарадыр. Мәсәлән, түрк дилчиси М. Еркин *чамыр > чамур, гарпыз > гарпыз, авыч > овуч* кечмәләриндә *ы > у* дәјишмәсини *м, п, в* додаг саитләрә илә бағламагда һағлыдыр (Еркин 1967, 70). Белә фактлар саитләрлә саитләрин ујушмасыны ајдын әкс етдирир.

Азәрбајчан дилинин тәшәккүлүндә дилархасы саитләрин дилөнү истигамәтиндә ирәли һәрәкәти дә һәммин саитләрин дилөнү саитләрлә јанашы ишләнмәсинин нәтичәсидир. Һәммин инкишафта дилархасы саитләрин манеә јери ирәлидәликчә онларын аллофону јаранмыш, сонрақы инкишафта аллофонлар јени фонем кими формалашмышлар:

$n < \nu$, $ç < k < k$ $ç < k < g$

Алынма сөзләрин өзләшдирилмәсиндә өзүнү көстәрән морфоноложу өлчүләрден бири дә аһәнк ганунудур. Мәсәлән, *машина—машын, нәғл—нағыл* вә с. һәтта бу проседа аһәнк гануну фонетик дублетләрин төрәмәсинә дә сәбәб олур: *варәг—вараг* вә с.

Фонотактика. Морфонолокија мәсәләләринин шәрһиндә дилин фонотактикасындакы мәлүматдан кениш истифадә олунур. Мүасир дилин фонотактикасы дилин мүәјјән инкишаф дөврүндәки фонотактикадан фәргләнир. Она көрә дә синхроник морфонолокија мүасир дил фонотактикасы илә диахроник морфонолокија исә дил тарихи фонотактикасы илә мүнәсибәтдә олур.

Мүасир Азәрбајчан дилинин фонотактикасына көрә, сөзүн әввәлиндә ики саит (УУ-) вә ики саит (СС-) ишләнмир. Һәммин мөвгедә *ы* саити вә *г, р, ж* саитләрә дә ишләнмир, *л, м, н, з, в* саитләрә исә аз тәсадүф олунур. Сөзүн ортасында вә сонунда ики саит јанашы кәлмир. Сөз сонунда јанашы ишләнән саитләрден бири, адәтән, сонор олур. Шәкилчи морфемләрдә дар саитләрин һамысы, кен саитләрин исә икиси (*а, ә*) ишләнир (Чәлилов 1983, 63).

Көстәрилән фонотактика мәлүматлары синхроник морфонолокија үчүн марағлыдыр. Белә ки, мүасир дилдәки морфоноложу һадисәләрин тәһлилиндә һәммин мәлүматлардан ис-

тифадә етмәк олур. Мәсәлән, сөзәввәли мөвгедәки саит артымына фикир верәк.

Бир сыра алынма сөзләрдә ики саитли башланғыч вардыр: *груп, крал, грам, грип, хлор, брус* вә с. Бу сөзләр түрк дилләринин фонотактикасына јад олдуғундан онларын илкин саитләрә арасына саит өләвә олунур. Азәрбајчан дилиндә: *гырам, гуруп*, түрк дилиндә: *гырам, гырин, кылор* (хлор), гагауз дилиндә: *кырал, гарафа* (графит), јакут дилиндә: *бурус* вә с.

Сөз әввәлиндә саит артымы башга тип алынмаларда дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, түрк дилиндә сөз әввәлиндә ишләнмәјән *ç, г, л, м, н, һ, р, в, з, ж* саитләрини гејд едән М. Еркин һәммин фонотактика өлчүсүнә әсасән *ираһат, ирамазан, урус, урум* сөзләриндәки саит артымыны изаһ едир (Еркин 1967, 57—59). Аналожу һадисә Азәрбајчан дилиндә дә кениш јайылмышдыр.

Фонотактика фонем дистрибусијасы мәсәләсини дә әһатә едир. Нитг ахынында јанашы кәлән сәсләрин бир-биринә тәсири вә бу тәсириң нәтичәси морфоноложу тәһлилдә нәзәрә алыныр. Мәсәлән, ики кипләшән кар саитин јанашы ишләнмәси биринчинин новлашмасы, икинчинин чинкилтиләшмәси илә нәтичәләнир: *мәктаб, алтек* сөзләринин диалект гәләффүзү *мәјтәп, (һ)әфдиј* мәрһәләсинә гәдәр дәјишә билир ки, бу да *-кт-, -лт-* бирләшмәсинин ады чәкилән дәјишмәләрини ајдын әкс етдирир.

Үмумијәтлә, фонотактикадакы сәс дистрибусијалары морфонолокија үчүн марағлы материал верир, ләкин бурада фонетик дистрибусијадан данышмаға имкан јохдур, она көрә дә охучуну «Азәрбајчан дилинин сәс гурулушу» адлы китабымызда верилән ғыса мәлүмата бахмаға сөвг етмәк мәчбуријәтиндә галырыг (Бах, Чәлилов 1983, 63—65).

Н. А. Баскаков түрк дилләри үчүн үмумиләшдирилмиш шәкилдә сөзүн архитектоникасындан данышанда бир сыра фонотактика мәсәләләрини өн плана чәкир (Баскаков, 1968, 130—133). Башга бир әсәриндә морфонолокијанын проблемләриндән данышанда јазыр: «Нәһајәт, фонем бирләшмәләринин ганунаујгунлуғуну вә бу бирләшмәләрин нитгдәки тәзаһүрүнү өјрәнән морфонолокијанын предметини морфем тәркибиндәки фонемләрин сајы вә бир-биринә мүнәсибәти тәшкил едир» (Баскаков 1979, 86).

Доғрудан да, һәтта морфемин тәркибиндәки фонемләрин сајы да морфонолокија үчүн марағлыдыр. Чүнки дилдә фонемләрин сајы да морфоноложу гурулушу шәртләндирир. Белә ки, фонемә аз олан дилдә сөз узун, фонемә чох олан дилдә исә сөз ғыса олур (Чәлилов, 1983, 33).

Кириш	3
I. Морфонолокијанын башга дил гатлары вә дилчилик бөлмәләри илә әлагәси	7
а) морфоноложи өлчүләр, гајдалар, ганунлар	7
б) дилин гатлары вә дилчилик бөлмәләри	7
1. Морфонолокијанын фонетика илә әлагәси	14
2. Морфонолокијанын морфолокија илә әлагәси	33
3. Морфонслокијанын лексика илә әлагәси	40
4. Морфонолокијанын сөзјаралычылыгы илә әлагәси	47
5. Морфонолокијанын орфоепија вә орфографија илә әлагәси	53
II. Морфоноложи реконструксија вә етимолокија	64
*дәб-, *дәб- јувалары	67
*ал- вә *ал јувалары	70
*ја(л) јувасы	77
*гү јувасы	79
-раг морфемә	97
Әдәбијјат вә ихтисарлар	105

Нәшријјат редактору дос. *Вәлијев К.*

Техредактор *Мирзәјев Б. М.*

Корректору *Һүмбәтова Р. З.*

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени С. М. КИРОВА

Джалилов Фиридун Агаси оглы
ОЧЕРКИ ПО МОРФОНОЛОГИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(На азербайджанском языке)

В книге рассматриваются вопросы морфонологии азербайджанского языка и взаимоотношения морфонологии с другими ярусами языка, а также методы морфонологической реконструкции и этимологии.

Анализ строится на материале данных из азербайджанского языка с привлечением тюркских и других языков.

БАКУ — 1985

Јыгылмаға верилмишдир 12/XII-84. Чапа имзаланмышдыр 15/I-85. Қа-
гыз форматы 60×90. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәре-
ги 6,75. Нәшр, чап вәреги 5. Сифариш 402. Тиражы 500. Гүжмәти 25 гән.

Бақы—370001. АДУ мәтбәәси, Коммунист күчәси. 6.